

Shahid Rajaei Teacher Training University- Iran
Ontological Researches
Semi-Annual Scientific Journal
ISSN (print): 2345-3761 (online): 2676-4490
Type: Research

Vol.15, No. 28
Autumn 2025 & Winter 2026

Journal Homepage: www.orj.sru.ac.ir

The Epistemology of Muhammad Arkoun's Interpretive Thoughts and His Influence from Christian Orientalists

Zeinab Danaeifar¹

Bemanali Dehghan MONGABADI²

Mohammad Ali Heydari Mazraehi³

Hossein Abouei⁴

Abstract

One of the most prominent Muslim intellectuals who, under the influence of Christian Orientalists, has theorized in the field of Quranic studies and research in recent decades is the Algerian-French thinker, Mohamed Arkoun. This research seeks to examine the influence of Christian Orientalists on the thoughts of Muhammad Arkoun. Therefore, this article attempts to examine and criticize, using a descriptive-analytical method, the influence of Arkon on Christian Orientalists in

¹ PhD student in the Department of Quran and Hadith Sciences, Yazd University.

z.danayifar@gmail.com

² Associate Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Yazd University
(Corresponding Author).

badehghan@yazd.ac.ir

³ Associate Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Yazd University.

heydari@yazd.ac.ir

⁴ Associate Professor, Department of Jurisprudence and Islamic Law, Yazd University.

habuey@yazd.ac.ir

Received: 20/07/2025

Reviewed: 15/11/2025

Accepted: 16/11/2025

concepts such as revelation, the collection of the Quran, falsifiability, the stories of the Quran, and the rejection of traditional interpretations. Therefore, by examining Arkon's influence on Christian Orientalists in the field of Quranic studies, it seems that he believes in the religious experience of revelation, the lack of collection and organization of the Quran during the time of the Prophet (PBUH), the distortion, the mythological nature of the stories, and the ineffectiveness of traditional interpretations of the Quran, which contradict the proof of God's wisdom and the sacredness of the Holy Quran. These thoughts have been criticized and reviewed based on Quranic verses, narrations, and reliable historical reports.

Keywords: Quran, Bible, Christian Orientalists, Muhammad Arkoun, Epistemology, Influence.

Problem statement

Mohammad Arkoun is one of the prominent contemporary thinkers in Quranic studies who, with a new and critical approach, has reviewed the ways of understanding religious texts and their challenges. In one of his conversations with Hashem Saleh, he says about how he was influenced by Christian Orientalists: "In understanding the Quran, I was inspired by the method of Daniel Rous, a Christian writer and member of the French Academy, and came to the idea that a similar method of analyzing the Gospels could be applied to the Quran.

Although he did not explain the details of his method in his conversation with Hashem Saleh, he considers it a method that has helped him satisfy his scientific curiosity and carry out his research and writings (Arkon, 2009, pp. 71-72).

With his own unique perspective, he placed the Quran alongside the Gospels and theorized with a new approach to Islamic studies, especially the Quran, whose views have provoked different reactions in Islamic societies, including Iran. Inspired by the ideas of Christian Orientalists, he attempts to present a new approach to a more scientific and deeper understanding of religious texts.

Influenced by Christian Orientalists, he has raised issues in the Quran such as revelation, the collection of the Quran, the possibility of distortion, the stories of the Quran, and the rejection of traditional interpretations.

As a result, examining Arkon's influence on Christian Orientalists reveals that he believes in the religious experience of revelation, the collection of the Quran after the time of the Prophet (PBUH), its falsifiability, the mythological nature of the stories, and the rejection of traditional interpretations of the Quran, which are in conflict with the sacredness of the Quran.

Therefore, the research question is based on the following: To what extent was Archon influenced by the ideas of Christian Orientalists and what criticisms are made of this view?

Method

This research uses a descriptive-analytical method to examine and criticize the influence of Orkon on Christian Orientalists on Quranic topics.

Findings and Results

The following results were obtained by examining the concepts mentioned in Orkon's comments and comparing them with the teachings of the Quran:

1. Arkon considers revelation to be a human experience and the result of conversations at the time of revelation, but this view is incompatible with Quranic teachings and lacks scientific support or credible evidence.
2. Arkon believes that the Quran was compiled after the death of the Prophet (PBUH), but Quranic and historical evidence shows that its compilation and arrangement took place during the time of the Prophet (PBUH).
3. He believes in the distortion of the Quran based on the evidence of oral transmission, the plurality of copies of the Quran, and differences in readings. However, the Quran is immune to distortion based on historical, transmission, and intellectual evidence.
4. Arkon considers the stories of the Quran to be mythical and symbolic and believes that these stories are not historical accounts, but rather were formed within the cultural and social framework of their time; however, this claim conflicts with the view of Muslim Quran scholars.
5. Orkon considers traditional interpretations ineffective due to their disregard for historical and cultural contexts and calls for their reconstruction; however, this view requires a comprehensive revolution in religious texts, which is practically impossible and unacceptable.

References

- Arkon' M. Islam Yesterday and Today (A New Perspective on the Quran), Dr Gholam Abbas Tavasoli. Tehran: Islamic Culture Publishing Office '1991.persian.
- _____The Quran from the interpretation of the inherited to the analysis of religious speech, translated by Hashem Saleh. Beirut: Darat-Tali'ah '2001. Persian.
- _____Al-Fikr al-Islami Qara'e al-Ilmiyah, translated by Hashim Saleh. Beirut: Al-Marqez al-Thaqafi al-Arabi '1996. Persian.
- _____Al-Fikr al-Islami, Criticism and Ijtihad, translated and annotated by Hashem Saleh. Beirut: Dar al-Saqi, fourth edition '2007. Persian.
- John, H. Philosophy of Religion, translated by Behzad Saleki. Tehran: Al-Mahdi International Publications' bi-ta. Persian.

Shahid Rajaee Teacher Training University- Iran
 Ontological Researches
 semi-annual scientific journal
 ISSN (print): 2345-3761 (online): 2676-4490
 Type: Research
 Vol.15, No. 28
 Autumn 2025 & Winter 2026

پژوهش‌های هستی‌شناختی
 دو فصلنامه علمی
 نوع مقاله: پژوهشی
 سال پانزدهم، شماره ۲۸
 پاییز و زمستان ۱۴۰۴
 صفحات ۲۶۷-۲۳۵

معرفت‌شناسی اندیشه‌های تفسیری محمد ارکون و تأثیرپذیری وی از خاورشناسان مسیحی

زینب دانائی فر^۱

بمانعلی دهقان منگابادی^۲

محمدعلی حیدری مزرعه آخوند^۳

حسین ابویی^۴

چکیده

یکی از برجسته‌ترین روشنفکران مسلمان که در دهه‌های اخیر تحت تأثیر خاورشناسان مسیحی، اقدام به نظریه‌پردازی در عرصه مطالعات و پژوهش‌های قرآنی نموده، اندیشمند الجزایری- فرانسوی، محمد ارکون است. این تحقیق در پی تأثیر خاورشناسان مسیحی بر تفکرات محمد ارکون است. فلذا در نوشتار حاضر تلاش شده تا با شیوه توصیفی-تحلیلی تأثیرپذیری ارکون از خاورشناسان مسیحی در مفاهیمی چون وحی، جمع قرآن، تحریف‌پذیری، قصص قرآن و رد تفسیرهای سنتی مورد بررسی و نقد قرار گیرد. بنابراین با بررسی تأثیرپذیری ارکون از خاورشناسان مسیحی در زمینه مطالعات قرآنی

z.danayifar@gmail.com

badehghan@yazd.ac.ir

heydari@yazd.ac.ir

habuey@yazd.ac.ir

^۱دانشجوی دکتری گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه یزد.

^۲دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه یزد(نویسنده مسئول).

^۳دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه یزد.

^۴دانشیار گروه فقه و حقوق اسلامی دانشگاه یزد.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۲۹

تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۸/۲۴

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۲۵

به نظر می‌رسد که وی قائل به تجربه دینی وحی، عدم جمع و تنظیم قرآن در زمان پیامبر (ص)، تحریف پذیری، اسطوره‌ای بودن قصص و ناکارآمدی تفسیرهای سنتی قرآن است که با برهان حکمت خداوند و قدسی بودن قرآن کریم منافات دارد. این تفکرات با توجه به آیات قرآن، روایات و گزارش‌های متقن تاریخی مورد نقد و بازبینی قرار گرفته است.

کلمات کلیدی: قرآن، انجیل، خاورشناسان مسیحی، محمد ارکون، معرفت‌شناسی، تأثیرپذیری.

۱. طرح مسأله

محمد ارکون از متفکران برجسته معاصر در مطالعات قرآنی است که با رویکردی نو و انتقادی، به بازنگری در شیوه‌های فهم متون دینی و چالش‌های آن پرداخته است. او درباره نحوه تأثیرپذیری خود از خاورشناسان مسیحی در یکی از گفتگوهایش با هاشم صالح می‌گوید: در فهم قرآن از روش دانیل روس^۱، نویسنده مسیحی و عضو آکادمی فرانسه، الهام گرفته و به این اندیشه رسیده که می‌توان روشی مشابه تحلیل انجیل را درباره قرآن به کار برد. او هرچند جزئیات روش خود را در گفت‌وگو با هاشم صالح بیان نکرده است. اما آن را شیوه‌ای می‌داند که به یاری آن توانسته کنجکاو علمی‌اش را برآورده ساخته، پژوهش‌ها و تألیفاتش را انجام دهد (ارکون، ۲۰۰۹، ص ۷۱-۷۲). او با تلقی خاص خود، قرآن را در کنار انجیل قرار داده و با رویکردی نو در مطالعات اسلامی به‌ویژه قرآن، نظریه‌پردازی کرده که دیدگاه‌های وی در جوامع اسلامی از جمله ایران، واکنش‌های متفاوتی را برانگیخته است. او با الهام از اندیشه‌های خاورشناسان مسیحی می‌کوشد رویکردی نو برای فهمی علمی‌تر و ژرف‌تر از متون دینی ارائه دهد. او در تأثیرپذیری خود از خاورشناسان مسیحی در قرآن موضوعاتی همچون وحی، جمع قرآن، تحریف پذیری، قصص قرآن و رد تفسیرهای سنتی را مطرح کرده است. در این پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی تلاش می‌شود تا تأثیرپذیری ارکون از خاورشناسان مسیحی در موضوعات قرآنی مورد بررسی و نقد قرار گیرد. در نتیجه با بررسی تأثیرپذیری ارکون از خاورشناسان مسیحی روشن می‌شود که وی معتقد به تجربه دینی وحی، جمع قرآن در زمان بعد از پیامبر (ص)، تحریف‌پذیری، اسطوره‌ای بودن قصص و رد تفسیرهای سنتی قرآن است؛ که با قدسی بودن قرآن در تعارض است. لذا سؤال پژوهش بر این مبنا استوار است که تا چه

میزان ارکون از اندیشه‌های خاورشناسان مسیحی تأثیر پذیرفته و چه انتقاداتی بر این دیدگاه وارد است؟

پیشینه مسأله

درمورد پیشینه پژوهش باید گفت باتوجه به بررسی‌هایی که از سوی نگارنده صورت گرفت، موضوعی تحت این عنوان یافت نشد. اما پژوهش‌هایی ذیل این موضوع با رویکرد دیگر نگاشته شده که به آن‌ها اشاره می‌شود:

۱- «مقایسه آرای حسن حنفی و محمد ارکون درباره علل انحطاط مسلمانان و راه‌هایی از آن» نوشته امیر روشن و فرزاد آذرکمند منتشر شده در مجله حکمت و فلسفه شماره ۴۰، دی ۱۳۹۳. این مقاله به مطالعه تطبیقی دیدگاه‌های حسن حنفی و محمد ارکون می‌پردازد؛ دو نواندیشی که با نقد سنت اسلامی و تمدن غربی، در پی پاسخ به پرسش بنیادین راه‌هایی از انحطاط هستند.

۲- «نقد و بررسی خوانش محمد ارکون از سنت و تجدد» نوشته علی فلاح رفیع و مجید منهجی در مجله تاریخ‌نامه خوارزمی شماره ۲۳، پاییز ۱۳۹۷. نویسنده در این مقاله به واکاوی روش‌شناسی ارکون و خوانش وی از سنت و تجدد پرداخته است.

۳- پایان‌نامه‌ای با عنوان «نقد روش محمد ارکون در فهم متن با تأکید بر دیدگاه ایشان در فهم قرآن» نوشته چمن محمدی، ۱۳۹۹. نویسنده در این پژوهش به شیوه‌ها و روش‌های فهم متون دینی به ویژه قرآن کریم می‌پردازد.

۴- «بررسی دیدگاه محمد ارکون درباره اعجاز قرآن» نوشته مجتبی نوروزی و محمد استیری منتشر شده در مجله شماره ۳۱ کتاب‌قیم، مهر ۱۴۰۳. این مقاله با رویکرد تحلیلی-انتقادی، دیدگاه‌های محمد ارکون را در چهار محور مجازی‌بودن آیات قرآن، تاریخ‌مندی میراث اسلامی، اسطوره‌انگاری قرآن و تطبیق ویژگی‌های کتاب مقدس بر قرآن کریم بررسی کرده و روش‌شناسی و نظریات او درباره‌ی فهم اعجاز قرآن را نقد می‌کند.

۵- «تحلیل قرائت تأویلی و تاریخی محمد ارکون از نص دینی» نوشته عبدالله میراحمدی و فاطمه سرلک در مجله حکمت و فلسفه شماره ۸۰، دی ۱۴۰۳. در این مقاله زبان قرآن بررسی شده و بر جنبه اسطوره‌ای آن از دیدگاه ارکون تأکید گردیده است.

در این پژوهش ابتدا به بررسی زندگی علمی محمد ارکون و در نهایت به بیان، شرح تأثیرپذیری وی از تفکرات خاورشناسان مسیحی و نقد دیدگاه او پرداخته می‌شود.

۲. زندگی نامه علمی محمد ارکون

ارکون از نظریه پردازان مسلمان متون دینی به ویژه قرآن کریم بوده که تحت تأثیر اندیشه‌های خاورشناسان مسیحی قرار دارد. وی در یکم فوریه سال ۱۹۲۸م (۱۳۰۶ش) در شهر تهرت میمون، واقع در شمال شرقی الجزایر در خانواده‌ای بربری و از طبقات محروم جامعه، مسلمان و سنی مذهب متولد شد. در نوجوانی حافظ قرآن شد. تحصیلات عالی را در دانشگاه سوربن فرانسه در رشته تاریخ و فلسفه اسلامی به پایان رساند. وی در دانشگاه سوربن و مراکز علمی معتبر جهان تدریس کرد و در حوزه‌های زبان‌شناسی، تاریخ، ادبیات عرب و تفسیر قرآن صاحب نظر بود. ارکون پس از مطالعه مقاله شکیب ارسلان درباره علت عقب ماندگی مسلمانان، عمیقاً متأثر شد و پژوهش در متون دینی، به ویژه قرآن، را آغاز کرد. وی پژوهش‌های قرآنی را پس از نوشتن رساله دکتری آغاز کرد و تا پایان عمر او ادامه یافت. ارکون آثار فراوانی تألیف کرده است که بیشتر آن‌ها به زبان فرانسوی نوشته شده‌اند. البته عمده آثارش توسط هاشم صالح به زبان عربی ترجمه شده است. وی سرانجام در ۱۵ سپتامبر ۲۰۱۰م در سن ۸۲ سالگی در پاریس در گذشت (ارکون، ۱۹۹۰، ص ۶۸-۷۰؛ همو، ۱۹۹۱، ص ۳۵-۳۶؛ همو، ۱۹۹۶، ص ۷۳-۷۴؛ خلجی، ۱۹۹۸، ص ۱۹۹؛ اکبر زاده، ۲۰۱۷، ص ۳۵؛ مجله ماه دین ش ۱۵۸، ص ۶۲). در ادامه به شرح بیان تأثیرپذیری ارکون از تفکرات خاورشناسان مسیحی در مباحث قرآنی پرداخته می‌شود.

۳. تأثیرپذیری محمد ارکون از خاورشناسان مسیحی

ارکون در اندیشه‌های خویش از خاورشناسان مسیحی نظیر: اسکار کولمان^۲، آلفونس مینگانا^۳، آدولف فون هارناک^۴، رودولف بولتمان^۵ امین خولی و ... در مفاهیمی چون وحی، جمع قرآن، تحریف پذیری، قصص قرآن و رد تفسیرهای سنتی تأثیرپذیرفته است؛ در ادامه به بیان هر یک پرداخته می‌شود:

۱-۳- وحی

یکی از مهم‌ترین موضوعاتی که ارکون در مطالعات قرآنی خود تحت تأثیر خاورشناسان مسیحی قرار گرفته، مسأله وحی است. بر این اساس ابتدا دیدگاه خاورشناسان مسیحی درباره تجربه دینی وحی در انجیل و سپس دیدگاه ارکون درباره تجربه دینی وحی در قرآن بررسی می‌شود:

۱-۱-۳- تجربه دینی وحی در انجیل

در زمینه تجربه دینی وحی در انجیل، برخی از محققان مسیحی بر این عقیده‌اند که وحی در مسیحیت به دو شکل زبانی و غیر زبانی است.

۱-۱-۱-۳- وحی زبانی

وحی زبانی گونه‌ای از وحی است که مطابق آن حقائق کتاب مقدس از سوی خداوند به صورت مستقیم به پیامبر انتقال داده می‌شود. نظریه وحی زبانی مورد توجه برخی از محققان مسیحی، کاتولیک و پروتستان قرار گرفته است. بر این اساس آن‌ها انتقال مستقیم حقائق از جانب خدا بر پیامبر را پذیرفته‌اند. به عنوان مثال جان‌هیک به نقل از توماس آکویناس که یکی از برجسته‌ترین محققان مسیحی است چنین می‌گوید: «پیامبر حقائق الهی را به صورت مستقیم از طریق زبان وحی از خداوند دریافت می‌کرد تا بتوان به درک صحیحی از آن رسید» (جان‌هیک، بی‌تا، ص ۱۱۹). هم‌چنین جان‌هیک به نقل از آگوستین می‌گوید: حقیقت راستین تنها از خدا سرچشمه می‌گیرد و وحی الهی به‌طور مستقیم بر پیامبر نازل می‌شود. یا از نویسندگان کاتولیک چنین بیان می‌کند «وحی مجموعه‌ای از حقائق الهی است که در قالب احکام و قضایا به طور مستقیم بر پیامبر فرستاده می‌شود» (همان).

بنابراین برخی محققان و سنت‌گرایان مسیحی، نظریه وحی زبانی را مطرح کرده‌اند که بر اساس آن، عیسی مسیح حقایق الهی را مستقیم از خدا دریافت و بیان می‌کرد.

۲-۱-۱-۳ - وحی غیر زبانی

وحی غیر زبانی نوعی از وحی است که پیامبر، پیام الهی را از طریق تجربه دینی، تجربه بشری، الهام یا شهود عرفانی دریافت می‌کند. برخی از خاورشناسان مسیحی، وحی غیرزبانی را تجلی خدا در زندگی و آموزه‌های حضرت عیسی می‌دانند. به عنوان مثال جان هیک^۶ یکی از بزرگ‌ترین خاورشناسان مسیحی، وحی را تجربه حضور الهی در ادیان گوناگون می‌داند، نه پیامی مستقیم از خدا (جان هیک، بی‌تا، ص ۱۱۹). هم‌چنین بر اساس نقل ژان کالون در کتاب فلسفه دین، وحی تجلی حضور خدا در زندگی پیامبران است، نه املائی مستقیم گزاره‌های الهی بر آنان (همان، ص ۳۵). به عقیده پولس، وحی تجربه شخصی و روحانی است که از طریق ایمان به مسیح حاصل می‌شود (پرچم، ۲۰۰۴، ص ۲۸۹).

در نتیجه، برخی از خاورشناسان مسیحی، وحی را تجربه دینی و تجلی غیرمستقیم خدا در وجود عیسی مسیح می‌دانند.

۲-۱-۳ - تجربه دینی وحی قرآنی از نظر ارکون

ارکون با تأثیرپذیری از اندیشه‌های خاورشناسان مسیحی، باور دارد که وحی در قرآن همانند وحی در انجیل نوعی تجربه دینی و بشری است که بخشی از آن را محصول تجربه دینی پیامبر و بخش دیگر را حاصل گفت‌وگوهای زمان نزول می‌شمارد. در ادامه به ذکر این دو بخش پرداخته می‌شود:

۲-۱-۲-۱ - تجربه دینی

به باور ارکون پیامبر اسلام (ص) به صورت مستقیم پیامی از سوی خداوند دریافت نکرده است، بلکه قرآن حاصل تجربه‌های اوست که در قالب زبان عربی و فرهنگ زمانه خود برای مردم بیان کرده است (ارکون، ۲۰۰۷، ص ۷۷-۸۰). او وحی را نوعی معنای تازه به فضای درونی بشر می‌داند که از طریق تجربه دینی به دست آمده است (همان، ص ۹۷). ارکون در تحلیل خود از تجربه دینی شرایط اجتماعی و تاریخی را به کار گرفته است؛ زیرا او وحی را یک پدیده تاریخی و زبانی می‌داند که در بستر شرایط اجتماعی شکل گرفته است

به همین دلیل از آن به عنوان تجربه دینی یاد می‌کند (ارکون، ۱۹۹۶، ص ۴۶). هم‌چنین وی معتقد است که «هدف از نزول قرآن ایجاد ارتباط یک تجربه معنوی میان پیامبر(ص) و پروردگارش است» (ارکون، ۲۰۰۷، ص ۱۹۰).

۲-۱-۳- تجربه بشری

ارکون به تبعیت از تفکرات خاورشناسان مسیحی وحی را نوعی تجربه بشری می‌داند. او بر این باور است که قرآن همانند هر متن دیگری تحت تأثیر شرایط اجتماعی و تاریخی خود شکل گرفته است. او معتقد است که وحی نوعی تراوشات ذهنی است که در ذهن بشر شکل می‌گیرد نه یک ارتباط مستقیم الهی. از این رو وی می‌گوید: آنچه امروز از قرآن به عنوان متن نوشتاری در دسترس است، یادداشت‌هایی است که مسلمانان از گفته‌های پیامبر نقل کرده‌اند. به همین خاطر او وحی را مجموعه‌ای از گفتارهای بشری می‌داند (ارکون، ۲۰۰۷، ص ۷۷-۸۴؛ همو، ۱۹۹۶، ص ۱۲۶؛ همو، ۲۰۰۷، ص ۱۵). وی هم‌چنین، وحی را تجربه‌ای بشری و قابل تداوم در دیگر انسان‌ها می‌داند که تجربه‌های عارفان را ادامه و تکمیل وحی پیامبران می‌داند(همان). یا با تکیه بر تاریخ‌مندی قرآن، آن را محصول تجربه بشری می‌داند؛ زیرا به باور او گردآوری قرآن پس از پیامبر و تثبیت نهایی آن در قرن چهارم انجام گرفته است (ارکون، ۲۰۰۷، ص ۴؛ خلجی، ۱۹۹۸، ص ۱۹۹). بنابراین، ارکون قرآن را متنی بشری و حاصل شرایط تاریخی و اجتماعی خاص می‌داند، نه متنی الهی.

۳-۱-۳- نقد و بررسی دیدگاه ارکون در مسأله وحی

دلایل نقلی و عقلی زیادی در رد نظریه ارکون مبنی بر تجربه دینی وحی که ناشی از تفکرات خاورشناسان مسیحی است، وجود دارد. برخی از مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از:

۱-۳-۱-۳- دلایل نقلی

دلایل نقلی در رد نظریه ارکون مبنی بر تجربه دینی و بشری وحی:

۱-۱-۳-۳- آیات و روایات: بر اساس آموزه‌های دینی، وحی تراوشات ذهنی بشر نیست؛ «وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ، إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ» (نجم/ ۳-۴). آیه بیانگر این است که پیامبر از روی هوا و هوس سخن نگفته است، بلکه از جانب خداوند پیامی را دریافت می‌کرد. امام باقر(ع) در روایتی ذیل آیه نقل می‌کند: «هر آن‌چه پیامبر(ص) از سخن گفتن، عمل کردن و همچنین در فضیلت خاندان خود بیان می‌کند از روی هوای نفس نیست، بلکه بر اساس دستورات خداوند است» (کلینی، ۱۹۸۷، ج ۸، ص ۳۷۹). در روایتی دیگر از پیامبر(ص) نقل شده است: «من از سوی خدا مأمور شده‌ام که آن‌چه را که به من وحی می‌شود، ابلاغ کنم» (ابن طاووس، ۱۹۸۸، ص ۴۷۴)؛ لذا قرآن محصول تجربه دینی او نیست، بلکه وحی الهی است. آیه «وَ إِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِّمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِّثْلِهِ...» (بقره/ ۲۳). با تأکید بر اعجاز و بی‌همتایی قرآن نشان می‌دهد هیچ انسانی قادر به آوردن متنی مانند آن نیست؛ از این‌رو، قرآن نمی‌تواند محصول تجربه بشری باشد. به گفته صاحب تفسیر المیزان، ناتوانی انسان از معارضه با قرآن، دلیل روشنی بر الهی بودن آن است (طباطبایی، ۱۹۷۳، ج ۱، ص ۹۱-۹۲). یا آیه «وَمَا كَانَ لِبَشَرٍ أَنْ يُكَلِّمَهُ اللَّهُ إِلَّا وَحْيًا» (شوری/ ۵۱). به صراحت نشان می‌دهد که وحی از جانب خدا بر پیامبر نازل شده و پیامبر تنها دریافت‌کننده وحی است.

بر این اساس وحی امری کاملاً الهی، غیبی و مستقل از تجربه بشری و دینی است که پیامبران تنها به عنوان دریافت‌کننده وحی معرفی شدند.

۲-۳-۱-۳- دلایل عقلی

از جمله دلایل عقلی در رد تجربه دینی و بشری وحی؛ ناسازگاری با حکمت خداوند، عدم امکان اثبات تجربه دینی وحی، خطا پذیری وحی و فراتر بودن محتوای قرآن از ذهن بشر است که در ذیل به آن‌ها اشاره می‌شود:

۱-۲-۳-۱- ناسازگاری با حکمت خداوند: حکمت خداوند اقتضا دارد که به پیامبر خویش معجزه‌ای جهت صدق ادعای نبوتش عنایت کند و مهم‌ترین نشانه بر درستی ادعای نبوت پیامبر(ص) قرآن است. حال اگر آن را محصول تجربه بشری بپنداریم با حکمت

خداوند متعال در تعارض است(رک. نقد و بررسی دیدگاه نصر حامد ابوزید درباره چپستی وحی قرآن، ۲۰۱۱، ص ۷۱).

۲-۳-۱-۳-۲-۳- عدم امکان اثبات تجربه دینی وحی: به نظر می‌رسد ارکون و هم فکرانش تجربه درونی با تجربه دینی را با هم خلط کرده‌اند. تجربه دینی امری عام و همگانی است که هر کس در حد خود از آن بهره‌مند می‌شود. اما وحی به دلیل ماهیت شخصی و درونی قابل اثبات تجربی نیست و تنها از طریق باور قابل پذیرش است (همان).
۳-۲-۳-۱-۳-۲-۳- خطا پذیری وحی: لازمه پذیرفتن نظریه تجربه دینی وحی خطاپذیری وحی است. به این معنا که پیامبر(ص) هنگام ابلاغ وحی تجربه درونی خود را در قالب الفاظی از جانب خود بیان می‌کند که در این صورت خطا رخ می‌دهد. در حالی که چنین چیزی با قدسی بودن قرآن منافات دارد (خسرو پناه، ۲۰۰۲، ص ۳۰۴).

۴-۳-۱-۳-۲-۴- فراتر بودن محتوای قرآن از ذهن بشر: قرآن به دلیل وجوه اعجازی نمی‌تواند ساخته ذهن بشر باشد؛ چرا که قرآن از لحاظ فصاحت، بلاغت، جامعیت و مسائل علمی در بالاترین سطح قرار دارد که هیچ‌کس نمی‌تواند همانند آن بیاورد. بنابراین تجربه دینی و بشری وحی امکان پذیر نیست (زرکشی، بی‌تا، ج ۲، ص ۱۰۷).
در این دیدگاه، وحی به تجربه‌ای بشری و تاریخی فروکاسته و از مطلق بودن و الهی بودن تهی می‌شود؛ در نتیجه قداست و جهان‌شمولی قرآن از میان می‌رود.

۲-۳- جمع و تنظیم قرآن

جمع و تنظیم قرآن به فرآیند گردآوری، تدوین، نوشتن، ترتیب قرارگیری آیات در سوره‌ها و سوره‌ها در قرآن کریم اشاره دارد. بر این اساس یکی از مهم‌ترین موضوعاتی که ارکون از خاورشناسان مسیحی تأثیر پذیرفته نگرش وی به جمع قرآن است. در ادامه دیدگاه مسیحیان درباره جمع و تنظیم انجیل و سپس دیدگاه ارکون درباره جمع و تنظیم قرآن که تأثیر پذیرفته از ادعای مسیحیان است بررسی می‌شود:

۱-۲-۳- جمع و تنظیم انجیل

بنابر ادعای برخی از مسیحیان، حضرت مسیح کتابی ننوشت، و یا اگر نوشت اثری از آن برجای نمانده است. آنچه امروزه به نام اناجیل رایج است کتاب‌هایی هستند که در قرن اول میلادی، شاگردان عیسی مسیح (لوقا- متی- مرقس- یوحنا) با الهام از خدا نوشتند که مشخص نیست چگونه به نسل‌های بعدی رسیده است (کارپنتر، ۱۹۹۶، ص ۱۱؛ زکی زاده، اعتصامی، ۲۰۱۹، ص ۸۸). به گونه‌ای که توماس میشل^۷ نویسنده و پژوهشگر مسیحی در این باره می‌نویسد: «مسیحیان معتقدند که کتاب مقدس را خداوند به واسطه مؤلفین بشری نوشته است، یعنی کتاب مقدس یک نویسنده الهی و یک نویسنده بشری دارد. او اشاره می‌کند اناجیل چهارگانه در طول چند دهه پس از عیسی مسیح بر اساس نقل شفاهی و نوشته‌های پراکنده جمع‌آوری شده است» (توماس میشل، ۱۹۸۶، ص ۱۸).

بنابراین توماس میشل و سایر مسیحیان برای کتاب مقدس دو مؤلف بشری و الهی قائلند که امر تألیف توسط آن‌ها صورت گرفته است. اسکار کولمان الهی‌دان مسیحی معتقد است انجیل ابتدا حدود سی تا چهل سال شفاهی بود و نویسندگان آن را بر اساس ویژگی و هدف دینی خود نگاشتند (کولمان، ۱۹۵۱، ص ۲۸۲).

افزون بر توماس میشل و اسکار کولمان برخی از متفکران مسیحی معتقدند چون تمامی حکمت در وجود عیسی بود، نیازی به نگارش او نبود و نویسندگان اناجیل با الهام روح‌القدس آن‌ها را نوشتند (میلر، ۱۹۳۱، ص ۶۶). نیز آلفونس مینگانا الهی‌دان مسیحی معتقد است که اناجیل تا پایان قرن هفتم وجود نداشتند و بعد از حیات حضرت عیسی جمع و تدوین شده است (آلفونس مینگانا، ۲۰۱۴، ص ۶۰-۶۱).

۲-۲-۳- جمع و تنظیم قرآن از نظر ارکون

ارکون به تبعیت از تفکرات مسیحی، بر این باور است که قرآن همانند انجیل دو دوره شفاهی و کتبی جدا از هم را پشت سر گذاشته است، یعنی در ابتدا قرآن به صورت شفاهی در زمان حیات پیامبر(ص) به وی الهام شده است و سپس در دوران خلفای بعد از او (ابوبکر و عثمان) به صورت مکتوب تدوین شده است (ارکون، ۲۰۰۷، ص ۱۳۴). وی جمع قرآن در دوره پس از پیامبر(ص) را اقدامی سیاسی و تاریخی می‌داند؛ به باور او، هدف

ابوبکر از جمع قرآن تثبیت قدرت سیاسی بود و در زمان عثمان این انگیزه شدت یافت و به حذف دیگر قرائات و یکسان‌سازی متن قرآن انجامید (ارکون، ۲۰۰۷، ص ۸۶-۸۷؛ مصطفی حسن، ۲۰۲۱، ص ۱۸۷). او می‌نویسد ابوبکر نخستین گردآورنده قرآن بود، اما کارش مقدماتی ماند و در دوره عثمان نسخه نهایی و کامل قرآن تدوین و یکپارچه شد (ارکون، ۲۰۰۷، ص ۲۸۸).

۳-۲-۳- نقد و بررسی دیدگاه ارکون در مسأله جمع و تنظیم قرآن

ادعای ارکون درباره جمع قرآن نادرست است؛ زیرا شواهد تاریخی و سیره پیامبر نشان می‌دهد قرآن در زمان ایشان مکتوب و مدون بوده است. برخی از دلایلی که این موضوع را تأیید می‌کنند عبارت‌اند از:

۱-۲-۳- **مبانی قرآنی و روایی:** یکی از مهم‌ترین آیات که به فرآیند جمع‌آوری قرآن در زمان پیامبر اشاره می‌کند آیه ۱۷ سوره مبارکه قیامت است که می‌فرماید: «إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَقُرْآنَهُ» (قیامت/۱۷). به گفته صاحب تفسیر المیزان، واژه «جمع» در آیه، به گردآوری و حفظ قرآن در زمان پیامبر (ص) تحت نظارت الهی اشاره دارد (طباطبایی، ۱۹۷۳، ج ۲۰، ص ۱۷۴). افزون بر آیه ذکر شده حدیث ثقلین «إِنِّي تَارِكُ فِيكُمْ الثَّقَلَيْنِ كِتَابَ اللَّهِ وَ عِتْرَتِي أَهْلَ بَيْتِي» از جمله احادیثی است که تألیف قرآن در زمان پیامبر را اثبات می‌کند. به عقیده برخی از صاحب نظران تعبیر «کتاب‌الله» در حدیث، نشانگر تدوین قرآن در زمان پیامبر (ص) است و تأکید ایشان بر تمسک به قرآن و اهل‌بیت، وجود مجموعه‌ای کامل از قرآن را در همان زمان ثابت می‌کند (طوسی، ۲۰۱۵، ج ۲، ص ۲۵۵؛ کلینی، ۱۹۸۷، ج ۱، ص ۲۹۴).

۲-۲-۳- **کتابت وحی توسط کاتبان:** بر اساس شواهد تاریخی، هر آیه پس از نزول به فرمان پیامبر (ص) گردآوری و به دست کاتبان بر مواد نوشتاری آن زمان، مانند پوست و شاخه‌های درخت خرما، ثبت می‌شد. از انس بن مالک نقل شده است: «چهار نفر به نام ابوالدرداء، معاذ بن جبل، زید بن ثابت، و ابو زید قرآن را جمع کردند و ما از آن‌ها به ارث گرفتیم» (بخاری، بی‌تا، ج ۳، ص ۱۵۲؛ زرکشی، بی‌تا، ج ۱، ص ۲۴۱؛ سیوطی، ۱۹۹۱، ج ۱،

ص ۷۲). زید بن ثابت می‌نویسد: «کنا عند رسول الله (ص) نؤلف القرآن من الرقاع» (حاکم نیشابوری، ۲۰۰۰، ج ۲، ص ۲۴۹؛ احمد بن حنبل، ۱۹۹۵، ج ۵، ص ۱۸). نزد پیامبر (ص) بودیم و صفحات مکتوب قرآن را تألیف می‌کردیم.

۳-۲-۳-۳ - **اهتمام جدی پیامبر:** تلاش پیامبر (ص) در راستای خواندن و حفظ قرآن کریم، دال بر این است که قرآن از همان ابتدای نزولش جمع و تدوین شده است (طیب، ۱۹۹۹، ج ۱، ص ۱۳-۱۴؛ معرفت، ۲۰۱۸، ج ۱، ص ۲۸۸).

با توجه به مطالب ذکر شده، قرآن در زمان پیامبر (ص) جمع و تدوین شده است؛ لذا ادعای ارکون درباره تدوین پس از پیامبر نادرست است و اقدامات خلفا پس از ایشان صرفاً برای حفظ و یکنواختی قرائت‌ها بوده است.

۳-۳-۳ - تحریف‌پذیری

ارکون با تأثیر از خاورشناسان مسیحی، قرآن را هم‌چون انجیل دچار تحریف می‌داند. از این رو ابتدا دیدگاه خاورشناسان مسیحی درباره تحریف انجیل و سپس دیدگاه مشابه ارکون درباره تحریف قرآن بررسی می‌شود:

۱-۳-۳ - تحریف‌پذیری انجیل

در زمینه تحریف‌پذیری انجیل از سوی مسیحیان دو دیدگاه وجود دارد: گروه اندکی از مسیحیان هر گونه کم و کاست و اشتباهی را در کتاب مقدس انکار می‌کنند، طرفداران این نظریه را معمولاً مسیحیان سنتی و فرقه‌های خاصی مانند کاتولیک و پروتستان‌ها تشکیل می‌دهد. این دیدگاه در میان برخی از محققان مسیحی نظیر ویلیام لین کریگ و نورمن گایسلر^۸ دیده می‌شود (توماس میشل، ۱۹۸۶، ص ۲۳-۲۷). به گونه‌ای که گایسلر، الهی‌دان مسیحی، تحریف انجیل را رد کرده و معتقد است سوءبرداشت‌ها موجب این ادعا شده‌اند؛ به باور او، شواهد تاریخی نشان می‌دهد متن انجیل همان کلام الهی بدون تحریف است (گایسلر، ۱۹۸۶، ص ۷۴). گروهی دیگر معتقدند که انجیل دستخوش تغییرات و تحریف‌هایی شده است. به عنوان مثال، یوحنا زرین، از اندیشمندان برجسته مسیحی، اختلافات موجود در کتاب مقدس را طبیعی می‌داند و معتقد است هماهنگی کامل

نویسندگان، سبب تردید دشمنان در صداقت سخنان آنان می‌شد (تونی‌لین، ۲۰۱۴، ص ۲۵). همچنین به‌گفته او، بخش زیادی از مطالب اناجیل درباره زندگی عیسی (ع) سخنان خود او نیست، بلکه ساخته جوامع نخستین مسیحی و دچار تحریف است (همان). آدولف‌فون‌هارناک در یکی از آثار خود چنین می‌نویسد: «عالم‌ان اولیه روایات را در مورد زمان تألیف و مطالب اناجیل تصدیق کردند. اما علمای متأخر صرفاً برای حفظ احترام آنان، روایات و مکتوباتشان را قبول کردند که روایات راست و دروغ از کتابی به کتابی دیگر منتقل و پس از گذشت زمان، تصحیح آن ناممکن شد» (هارناک، ۱۹۲۵، ص ۷۱). در جای دیگر می‌گوید: «انجیل تحت تأثیر فلسفه یونان تغییر یافته است و آموزه‌های مسیحیت دچار تحریفاتی شده است» (همان، ص ۷۳). کدارنات‌تیواری در کتاب *دین شناسی تطبیقی* بیان می‌کند: «تا کنون باور بر این بود که انجیل ریشه در آموزه‌های عیسی دارد. اما باید توجه داشت که انجیل کنونی همگی از آموزه‌های عیسی نیستند، بلکه دیگران مطالبی بر آن افزودند که دال بر تحریف است» (تیواری، ۱۹۹۹، ص ۱۴۷).

در نتیجه، برخی خاورشناسان مسیحی معتقدند انجیل در فرایند نگارش و بر اثر نفوذ فلسفه یونان دچار تحریف شده است.

۲-۳-۳- تحریف‌پذیری قرآن از دیدگاه ارکون

ارکون با تأثیرپذیری از خاورشناسان مسیحی، معتقد است قرآن همانند انجیل تحریف شده است. او برای اثبات آن به سه دلیل نقل شفاهی، تعدد مصاحف و اختلاف قرائات استناد می‌کند:

۱-۲-۳-۳- **نقل شفاهی:** دیدگاه وی درباره نقل شفاهی سبب شده است که او به صراحت در آثار خویش مسأله تحریف‌پذیری قرآن را بیان کند. او در این باره می‌نویسد: در اثنای نقل قرآن از حالت شفاهی به حالت کتبی موارد بسیاری از بین رفته یا به قرآن اضافه گردیده است؛ طوری که با تلاش بسیار هم نمی‌توان به حالت اولیه (نقل شفاهی) دست‌یابیم؛ زیرا هنگام نقل نمی‌توان به حافظه بشری اعتماد کرد و تنها مؤمنانی که اهل تقلید بودند بر حافظه بشری اعتماد داشتند و آن را معصوم می‌پنداشتند اما چون پندار آن‌ها ارزش علمی نداشت هر چیزی را تصدیق می‌کردند. از این رو باید به تاریخ مراجعه

کرد تا تغییرات آن مشخص شود (ارکون، ۱۹۹۶، ص ۲۰۳). او معتقد است طولانی بودن گفتمان شفاهی قرآن در دوران پیامبر(ص) و تفاوت شرایط نزول هنگام تدوین موجب تحریف آن شده است (ارکون، ۲۰۰۴، ص ۱۸۷).

۲-۳-۳- تعدد مصحف: از دلایل دیگر ارکون مبنی بر تحریف قرآن، وجود قرآن‌های متعدد پس از پیامبر است. او بر این نظر است که مصحف ابن مسعود و مصحف ابی بن کعب و دیگر مصاحف صحابه با قرآن موجود در میان مسلمانان متفاوت است؛ زیرا مصحف ابن مسعود فاقد دو سوره فاتحه و معوذتین و مصحف ابی بن کعب دارای دو سوره اضافی به نام خلع و حقد است که در دیگر مصاحف وجود ندارد (ارکون، ۱۹۹۶، ص ۲۰۴-۲۰۵). وی این اختلاف‌ها را به اختلاف‌های اناجیل چهارگانه مقایسه کرده و تحریف‌پذیری قرآن را نتیجه می‌گیرد (مصطفی الحسن، ۲۰۲۱، ص ۱۸۷).

۳-۳-۲- اختلاف در قرائات: از دیگر دلایل ارکون در اثبات ادعای خود مبنی بر تحریف‌پذیری قرآن، قرائات مختلف در قرآن است. او بر این عقیده است که در دوران اولیه اسلام، در قرآن، قرائات گوناگونی وجود داشت که هر کس به شیوه‌ای قرآن را قرائت می‌کرد (ارکون، ۱۹۹۸، ص ۲۸۸). او با طرح شبهه «قرائت هم‌زمانی» معتقد است اختلاف قرائات باعث تغییر در متن قرآن شده. بر این اساس مسلمانان باید قرائت قرآن مربوط به عصر نزول را پیدا کنند تا از اختلاف قرائات جلوگیری کنند و قرائت واحدی را جایگزین کنند (ارکون، ۱۹۹۶، ص ۹۲). هم‌چنین مصطفی الحسن در کتاب *خوانش تحلیلی اندیشه‌های محمد/ارکون* به نقل از وی می‌نویسد: به باور او هر یک از مسلمانان در نقاط مختلف هنگام مواجهه با قرآن به صورت آزادانه قرآن را قرائت می‌کردند (مصطفی الحسن، ۲۰۲۱، ص ۱۷).

بنابراین با توجه به موارد ذکر شده، ارکون چنین اختلافاتی را به اختلاف‌های موجود در اناجیل تطبیق کرده و تحریف‌پذیری قرآن را نتیجه گرفته است.

۳-۳-۳- نقد و بررسی دیدگاه ارکون درمسأله تحریف پذیری

دلایلی در رد نظریه ارکون مبنی بر تحریف‌پذیری قرآن وجود دارد که عبارت‌انداز:

۱-۳-۳-۳- نقد نقل شفاهی: در پاسخ به ادعای ارکون مبنی بر نقل شفاهی باید بیان داشت که حافظه بشر در دوران پیامبر(ص) بسیار قوی بود. طوری که آن‌ها می‌توانستند اشعار طولانی، داستان‌های تاریخی و آیات قرآن را بدون نیاز به نوشتن، دقیق حفظ کنند. دلائل مختلفی قوی بودن حافظه اعراب زمان پیامبر را اثبات می‌کند مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از:

۱-۱-۳-۳- تکیه بر حافظه: به دلیل محدود بودن ابزارهای نوشتاری و رایج نبودن کتابت؛ اعراب به حافظه خود تکیه می‌کردند. بیشتر اطلاعات و اشعار را به خاطر می‌سپردند که این امر موجب تقویت حافظه آنان می‌شد (خطیب بغدادی، بی‌تا، ص ۳۶).

۲-۱-۳-۳- اهمیت حفظ قرآن: بعد از ظهور و گسترش اسلام حفظ آیات قرآن اهمیت و پاداش زیادی داشت به همین دلیل بسیاری از اعراب تلاش می‌کردند تا قرآن را حفظ کنند. این امر قوی بودن حافظه آنان در زمان پیامبر (ص) را نشان می‌دهد (همان).

۲-۲-۳-۳- نقد تعدد مصحف: در پاسخ به ادعای ارکون درباره تعدد مصاحف باید گفت: نبود یا افزوده شدن برخی سوره‌ها در مصاحف ابن مسعود و ابی‌بن کعب نشانه تحریف نیست، بلکه چون پیامبر(ص) سوره فاتحه را در هر یک از نمازهای خود دوبار می‌خواند و فرمود: «لا صلاه الا بفاتحه الكتاب» (حلی، ۱۹۹۸، ج ۱، ص ۲۰۶). هیچ نمازی بدون سوره فاتحه نماز محسوب نمی‌شود. از این رو ابن مسعود سوره فاتحه را برای قرآن امری بدیهی می‌دانست. اما در مورد سوره معوذتین، آن‌ها را دعای چشم زخم می‌پنداشت. به همین دلیل ابن مسعود این دو سوره را در مصحف خود ننوخته است (سیوطی، ۱۹۹۱، ج ۶، ص ۴۱۶-۴۱۷). همچنین دو سوره خلع و حقد در مصحف ابی بن کعب جزء سوره‌های قرآن نیستند، بلکه دعاهایی هستند که برخی به اشتباه تصور می‌کردند جزء قرآن هستند (همان، ۶۵).

۳-۳-۳-۳- نقد قرائات مختلف: در پاسخ به ادعای ارکون مبنی بر قرائات مختلف می‌توان گفت اخبار مربوط به وجوه قرائات مختلف در قرآن در حد تواتر نیستند، بلکه به صورت مفرد و خبر واحد آمده‌اند؛ زیرا که مطابق با روایات اهل بیت(ع) قرآن بر یک حرف نازل شده و اختلافات در آن ناشی از اختلافات در قرائت راویان است.

در روایتی از امام باقر(ع) نقل شده که می‌فرماید: «قرآن، یکی است و از نزد یکی (خدا) نازل گشته است؛ ولی اختلاف از طرف راویان آن، پدید آمده است» (کلینی، ۱۹۸۷، ج ۲، ص ۶۳۰). بنابراین حدیث «إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ أَنْزَلَ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ» مبنی بر قرائت هفتگانه مربوط به تفاوت‌های لفظی، لهجه‌ای و رسم الخط است نه این که قرآن بر چند قرائت نازل شده باشد. هم‌چنین برخی از مفسران از جمله فیض کاشانی در تفسیر صافی واژه «سبعة احرف» را به معنای هفت بطن و تأویل قرآن می‌دانند نه هفت قرائت (فیض کاشانی، ۱۹۹۴، ج ۱، ص ۵۹).

در نتیجه، ادعای ارکون درباره تحریف‌پذیری قرآن، برخاسته از اندیشه خاورشناسان مسیحی، بی‌اساس است؛ زیرا دلایل او درباره نقل شفاهی، تعدد مصاحف و اختلاف قرائت با شواهد تاریخی و دینی سازگار نیست و قرآن از هرگونه تحریف مصون مانده است. افزون بر موارد فوق دلائل نقلی و عقلی زیادی وجود دارد که تحریف قرآن را انکار می‌کند از جمله:

۴-۳-۳- دلائل نقلی

آیات و روایات: یکی از مهم‌ترین دلائل نقلی که تحریف‌ناپذیری قرآن را اثبات می‌کند، آیه ۹ سوره حجر است: «إِنَّا لَحُنَّ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ». خداوند در این آیه خود را حافظ و نگهبان قرآن می‌داند و آن چه او از آن محافظت می‌کند محال است مورد تحریف قرار گیرد. افزون بر آیه ذکر شده، حدیث ثقلین «إِنِّي تَارِكُ فِيكُمْ الثَّقَلَيْنِ كِتَابَ اللَّهِ وَعِترتي..» بیان می‌کند که قرآن و اهل بیت تا روز قیامت، از همدیگر جدا نمی‌شوند که همین نشان از مصونیت قرآن از تحریف است (حسن‌زاده آملی، ۱۹۹۷، ص ۹۸).

۵-۳-۳- دلائل عقلی

از جمله دلائل عقلی در اثبات تحریف‌ناپذیری قرآن وجود برهان تواتر، برهان حکمت و اقتضای اسم هادی است که در ذیل به آن‌ها اشاره می‌شود:

۱-۵-۳-۳- برهان تواتر: در منطق اسلامی، قرآن با توجه به این که از زمان نزولش تا به امروز توسط نسل‌های گوناگون مسلمانان بدون کم و زیاد حفظ و نقل شده است، مصون از تحریف است و آنچه مدعیان در زمینه‌ی تحریف قرآن می‌گویند، به طور کلی خبر واحد است (حسن‌زاده آملی، ۱۹۹۷، ص ۱۰۶).

۲-۵-۳-۳- برهان حکمت: برهان حکمت بیان می‌کند که خداوند حکیم، کتابی را که برای هدایت انسان نازل کرده رها نمی‌کند تا دچار تغییر شود؛ زیرا تحریف قرآن با حکمت و هدف الهی در هدایت بشر ناسازگار است (همان).

۳-۵-۳-۳- ضرورت اقتضای اسم «هادی»: یکی از نام‌های الهی هادی است؛ به معنای هدایت کننده. بر اساس این نام خداوند هدایت تکوینی و تشریحی بشر را بر عهده دارد. آیه «الَّذِي أُعْطِيَ كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدَى» (طه، ۵۰) دال بر هدایت تکوینی و آیه «إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا» (انسان، ۳) هدایت تشریحی بشر را بیان می‌کند. بنابراین اقتضای اسم هادی خداوند ایجاب می‌کند که قرآن مصون از تحریف باشد؛ زیرا تحریف آن به ناقص شدن هدایت الهی می‌انجامد و با حکمت خداوند ناسازگار است (آشنائی و همکاران، ۲۰۲۰، ۲۵-۲۶).

۳-۴ - اسطوره‌ای بودن قصص قرآن

ارکون با تأثیرپذیری از خاورشناسان مسیحی، داستان‌های قرآن را هم‌چون روایت‌های انجیل غیرواقعی و خیال‌پردازانه می‌داند. از این رو ابتدا قصه‌های انجیل از دیدگاه خاورشناسان مسیحی و سپس قصه‌های قرآن از دیدگاه ارکون بررسی می‌شود:

۱-۴-۳ - قصص انجیل

برخی خاورشناسان مسیحی معتقدند بخش‌هایی از داستان‌های انجیل نمادین و اسطوره‌ای‌اند و این دیدگاه را بر پایه تحلیل‌های تاریخی و مقایسه با متون باستانی مطرح کرده‌اند. به عنوان مثال صاحب کتاب قرآن و علم به نقل از کاردینال دانیلو اندیشمند برجسته مسیحی درباره داستان طوفان حضرت نوح می‌گوید: «چگونه ممکن است این همه

حیوان در کشتی جا شود؟ چگونه کشتی با این همه بار سنگینی می‌تواند روی آب شناور شود و...» (موریس بوکای، ۱۹۸۵، ص ۵۸). بنابراین به باور او داستان کشتی حضرت نوح نوعی افسانه است. هم‌چنین به نقل از کانن‌ژیستر بیان می‌کند بسیاری از داستان‌های انجیل از جمله داستان رستاخیز عیسی (ع) دارای عناصر اسطوره هستند و معتقد است که قصص انجیل بیشتر جنبه نمادین دارد تا تاریخی (همان، ص ۷۱). یا برخی دیگر از خاورشناسان مسیحی بر این عقیده‌اند «آن‌چه درباره رسالت عیسی مسیح در انجیل ذکر شده است به هیچ وجه به آن نحوی که گفته‌اند رخ نداده بلکه به صورت نمادین بوده است» (همان، ص ۷۴).

با توجه به مطالب ذکر شده برخی خاورشناسان مسیحی با استناد به نبود شواهد تاریخی و بررسی‌های باستان‌شناختی و تحلیل‌های منطقی خود، معتقدند بخشی از داستان‌های انجیل نمادین و غیرواقعی است.

۲-۴-۳ - قصص قرآن از نظر ارکون

ارکون با تأثیرپذیری از خاورشناسان مسیحی، معتقد است داستان‌های نمادین انجیل با بیانی تازه در قرآن تکرار شده‌اند. وی در یکی از آثارش در این باره چنین می‌نویسد: «تمام مشخصات زبان اسطوره‌ای تورات و انجیل در زبان قرآن کریم یافت می‌شود» (ارکون، ۱۹۹۶، ص ۲۱۰). هم‌چنین در این باره بیان می‌کند: «داستان‌های قرآن و انجیل دو نمونه بارز از قصص اسطوره‌ای است» (همان). بنای داستان‌های قرآن بر اسطوره نهاده شده است (همان، ص ۱۰). به باور او، قصه‌های قرآن باید رنگ افسانه‌ای داشته باشند تا برای انسان‌ها قابل قبول باشند (همان، ص ۲۰۳). در جای دیگر می‌گوید: داستان‌های قرآن همانند داستان‌های انجیل نوعی افسانه‌اند که تقدسشان ساخته ذهن مسلمانان است (ارکون، ۲۰۰۱، ص ۸۲؛ همو، ۱۹۹۶، ص ۲۲۹). به عنوان مثال ارکون به اسطوره‌ای بودن قصه اصحاب کهف اشاره می‌کند و دلیل افسانه‌ای بودن آن را چنین بیان می‌کند که قرآن تعداد و زمان اقامت اصحاب کهف را به صورت دقیق بیان نکرده است؛ در حالی که هر دو مورد بر خداوند پوشیده نیست. به عقیده او خواب طولانی اصحاب کهف نیز می‌تواند یکی از عناصر نمادین باشد (همو، ۱۹۹۶، ص ۲۱۱-۲۱۲).

طبق مطالب گفته شده ارکون با در نظر گرفتن اندیشه‌های خاورشناسان مسیحی معتقد است که قصص قرآن صرفاً گزارش تاریخی نیستند، بلکه باید آن‌ها را در قالب اسطوره، تخیل و ساختارهای ذهنی بررسی کرد.

۳-۴-۳ - نقد و بررسی دیدگاه ارکون در مسأله قصص قرآن

دلایل متعددی در رد نظریه ارکون مبنی بر اسطوره‌انگاری قصص قرآن که ناشی از تفکرات خاورشناسان مسیحی است، وجود دارد. برخی از مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از:

۱-۳-۴-۳ - **عدم تطابق با هدایت بشر:** اسطوره بودن قصص قرآن، مستلزم باطل بودن گزاره‌های قرآن است بر اساس آیه «لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ تَنْزِيلٌ مِنْ حَكِيمٍ حَمِيدٍ» (فصلت: ۴۲). قرآن از هر باطلی پاک است و چون هدفش هدایت انسان است، نمی‌تواند افسانه یا اسطوره باشد. هم‌چنین مردم زمانی از قرآن الگو و سرمشق می‌گیرند و آن را سر لوحه زندگی خود قرار می‌دهند که به واقع نمایی گزاره‌های آن ایمان داشته باشند (طباطبایی، ۱۹۷۳، ج ۷، ص ۱۶۶؛ ناطقی، ۲۰۰۸، ص ۶۸-۷۱). در روایتی از امام صادق (ع) نقل شده است: «در قصص قرآن، خبرهای گذشته و پیشگویی درباره‌ی آینده سخن باطلی وجود ندارد» (طیب، ۱۹۹۹، ص ۲۱۵؛ طباطبایی، ۱۹۷۳، ج ۷، ص ۱۶۶؛ ناطقی، ۲۰۰۸، ص ۶۸-۷۱).

۲-۳-۴-۳ - **حقانیت قصص قرآن:** آیات زیادی حق بودن داستان‌های قرآن را بیان می‌کنند. به عنوان مثال خداوند در سوره مبارکه آل عمران می‌فرماید: «إِنَّ هَذَا هُوَ الْقَصَصُ الْحَقُّ» (آل عمران / ۶۲). یعنی سرگذشت عیسی مسیح مطابق با واقع است. یا در سوره مبارکه کهف خطاب به پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: «أَنْتُمْ نَفْسٌ عَلَيْكَ نَبَأُهُم بِالْحَقِّ» (کهف / ۱۳). این جا حق در مقابل با کذب و دروغ به کار رفته است. به این معنا که آن چه برای تو بیان کنیم مطابق با واقعیت است (زمخشری، ۱۹۸۷، ج ۳، ص ۲۶۴؛ مکارم شیرازی، ۱۹۹۵، ج ۳، ص ۳۲۲؛ ناطقی، ۲۰۰۸، ص ۶۸-۷۱). در نتیجه واژه حق نه تنها حقانیت داستان قرآن را اثبات می‌کند، بلکه بر اسطوره‌ای بودن قصص قرآن خط بطلان کشیده است.

۳-۳-۳-۳- تعارض در قصص قرآن و انجیل: داستان‌های ذکر شده در انجیل با قصص قرآن هم‌خوانی ندارند؛ زیرا در انجیل به پیامبران تهمت زده شده که با ساحت مقدس قرآن سازگار نیستند؛ درحالی‌که قرآن آنان را از خطا پاک می‌داند. افزون بر آن قرآن کریم برخی از تفکرات و آداب و رسوم آنها را رد کرده است. مانند فرزند انگاری مسیح برای خدا، تثلیث و... (رضائی آدریانی، ۲۰۱۶، ص ۱۰۴).

۳-۳-۳-۴- تاریخی نبودن قرآن: قرآن کتابی فراتاریخی است؛ یعنی پیام و مفاهیمش فراتر از زمان و مکان و برای همه انسان‌ها در همه دوران‌هاست. از این رو قرآن به دلیل فراتاریخی بودن به ذکر دقیق زمان و مکان قصه اصحاب کهف نپرداخته بلکه تنها به گزارش محتوای آن پرداخته است (طباطبایی، ۱۹۷۳، ۱۳، ۲۶۴).
 با در نظر گرفتن موارد فوق اگر قرآن را وحی الهی بدانیم، قصص آن نمی‌تواند اسطوره باشد؛ زیرا ارکون بدون دلیل علمی قرآن را بشری می‌پندارد؛ در صورتی که خدای حکیم و صادق سخن خیالی در کتاب هدایت وارد نمی‌کند.

۳-۵- نقد تفسیرهای سنتی

ارکون با تأثیرپذیری از خاورشناسان مسیحی، معتقد است که تفسیرهای سنتی قرآن باید مانند انجیل، بازنگری و با رویکردی نو تفسیر شوند. از نظر او مفسران باید از تفسیرهای سنتی فراتر رفته تا به تفسیرهای عمیق‌تری دست یابند. از این رو ابتدا به نقد تفسیرهای سنتی در انجیل از دیدگاه خاورشناسان مسیحی و سپس به نقد تفسیرهای سنتی در قرآن از دیدگاه ارکون که از تفکرات مسیحیان تأثیر پذیرفته پرداخته می‌شود:

۳-۵-۱- تفسیرهای سنتی در انجیل

برخی از خاورشناسان مسیحی تفسیرهای سنتی که درباره انجیل نوشته شده است را معتبر نمی‌دانند. به عقیده آن‌ها عده‌ای از مفسران، از متن اصلی انجیل برداشت‌های نادرستی داشتند. به گونه‌ای که آرتور جفری خاورشناس و قرآن‌پژوه مسیحی در زمینه تفسیرهای سنتی می‌گوید: این تفاسیر تحت تأثیر شرایط خاصی شکل گرفته اما مفسران به زمینه‌های تاریخی و فرهنگی توجه ویژه‌ای نداشتند، به همین دلیل تفسیرهای سنتی

نیاز به بازنگری دارد (جفری، ۱۹۳۷، ص ۵۲). همچنین جان‌الدیر معتقد است مفسران سنتی کتاب مقدس برخی مسائل مهم را نادیده گرفته‌اند و همین امر موجب بی‌اعتباری آن‌ها شده است (جان‌الدیر، ۱۹۵۶، ص ۱۴۳). بارت‌ارمن از دیگر خاورشنان مسیحی در این باره می‌نویسد: وجود اختلاف میان تفاسیر سنتی و جدید اناجیل بیانگر ناپایداری تفسیرهای سنتی و ضرورت بازاندیشی در آن‌هاست (بارت دی ارمن، ۲۰۲۳، ص ۱۶۵).

۲-۵-۳- تفسیرهای سنتی در قرآن از نظر ارکون

ارکون با تأثیر از خاورشناسان مسیحی، تفسیرهای سنتی را به سبب بی‌توجهی به زمینه‌های تاریخی و فرهنگی ناتوان می‌داند و خواستار بررسی عمیق‌تر و فراتر از چارچوب سنتی است؛ تا به تفسیرهای عمیق‌تری دست یابد. از دیدگاه او، قرآن نه از نظر علمی و نه از نظر نظری در چهارچوب یک ایدئولوژی خاص محدود نمی‌شود؛ از این رو، همه تفسیرهای سنتی گذشتگان باید بر اساس شرایط و نیازهای روز جامعه بازنگری و تحلیل مجدد شوند (ارکون، ۲۰۰۱، ص ۱۹-۲۰). ارکون معتقد است قرآن از نظر ساختار، فاقد نظم روایی و موضوعی منسجم در تفاسیر سنتی است و این پراکندگی، موجب سردرگمی خوانندگان، حتی برخی مسلمانان متأثر از اندیشه غربی شده است. او در نتیجه می‌پرسد آیا قرآن فقط برای مسلمانان نازل شده و دیگران نباید مخاطب آن باشند؟ این مسأله را مشابه پرسش‌هایی می‌داند که درباره انجیل در غرب مطرح شده و فیلسوفان غربی برای پاسخ‌های نوین کوشیده‌اند، در حالی که در جهان اسلام چنین بازنگری فکری صورت نگرفته و مسلمانان بیشتر به تکرار باور به کمال پیام نبوی بسنده کرده‌اند. به نظر او همان‌گونه که کلام خدا در انجیل تجلی یافته در قرآن نیز نمایان شده است؛ اما باید از تفکرات و اندیشه کنونی خود فراتر رفت پس بنابراین نیاز است که تفسیر قرآن متناسب با افکار معاصر و علمی صورت گیرد تا قابل تعمیم بر همه مکاتب نیز باشد (ارکون، ۲۰۰۷، ص ۵۶).

۳-۵-۳- نقد دیدگاه ارکون در مسأله تفسیرهای سنتی

در رد نظریه ارکون در زمینه تفاسیر سنتی دلایلی وجود دارد از جمله:

۱-۳-۵-۳- تعارض با نظریه تاریخ‌مندی قرآن از نظر ارکون: پذیرفتن دیدگاه ارکون درباره تفسیرهای سنتی به معنای دگرگونی اساسی در مبانی اسلام است؛ زیرا او با طرح نظریه تاریخ‌مندی قرآن، خواستار بازنگری کامل در متون دینی می‌شود؛ درحالی‌که با گذر زمان و تغییر شرایط، خود این دیدگاه نیز دچار تحول و کاستی خواهد شد. از طرفی دیگر چنین نظریه‌ای با تاریخ‌مندی قرآن که خود ارکون مطرح کرده است تناقض دارد؛ زیرا همان‌گونه که گذشتگان متناسب با شرایط تاریخی خود قرآن را فهم و تفسیر می‌کردند، اندیشه‌های معاصر نیز حق دارند بر پایه شرایط زمانه خود به تفسیر آن بپردازند؛ بنابراین نمی‌توان تفاسیر پیشین را به کلی نادیده گرفت (اکبر زاده، ۲۰۱۷، ص ۲۸-۲۹).

۲-۳-۵-۳- بهره‌گیری مفسران معاصر از تفاسیر متقدم: مفسران معاصر در تفسیر قرآن از میراث تفاسیر سنتی بهره می‌برند و با نگاهی نو آن را با مسائل روز تطبیق می‌دهند؛ از این رو، رویکردهای جدید به معنای نقد یا نفی تفاسیر گذشتگان نیست، بلکه بر بنیاد همان تفاسیر استوار است (ایازی، ۲۰۰۷، ص ۷۴-۷۳).
بر مبنای آنچه گفته شد تفاسیر سنتی اگرچه خالی از نقد نیستند؛ اما میراثی معتبر در حوزه معرفت دینی‌اند و رد کامل آن‌ها نه از نظر عقلی درست است و نه با حفظ پیوستگی سنت اسلامی سازگار است.

نتیجه‌گیری

با بررسی‌هایی که در نظرات ارکون پیرامون مفاهیم ذکر شده و سنجش آن با آموزه‌های قرآن صورت گرفت نتایج زیر حاصل شد:

۱. ارکون وحی را تجربه‌ای انسانی و حاصل گفت‌وگوهای زمان نزول می‌داند، اما این دیدگاه با آموزه‌های قرآنی ناسازگار است و از پشتوانه علمی یا شواهد معتبر بی‌بهره است.
۲. ارکون معتقد است قرآن پس از رحلت پیامبر(ص) در جریان تاریخی گردآوری شده، اما شواهد قرآنی و تاریخی نشان می‌دهد جمع و تنظیم آن در زمان خود پیامبر(ص) انجام گرفته است.

۳. او با توجه به دلائل؛ نقل شفاهی، تعدد مصاحف و اختلاف در قرائات قائل به تحریف قرآن است. در صورتی که قرآن بر اساس شواهد تاریخی، نقلی و عقلی مصون از تحریف می‌باشد.

۴. ارکون، قصص قرآن را اسطوره‌ای و نمادین می‌داند و معتقد است این داستان‌ها گزارش تاریخی نیستند، بلکه در چارچوب فرهنگی و اجتماعی زمان خود شکل گرفته‌اند؛ اما صرف نظر از این که این مدعا با دیدگاه قرآن پژوهان مسلمان در تعارض است.

۵. ارکون تفسیرهای سنتی را به سبب بی توجهی به زمینه‌های تاریخی و فرهنگی ناکارآمد دانسته و خواهان بازسازی آن‌ها است؛ اما این دیدگاه نیازمند انقلابی فراگیر در متون دینی است که عملاً ممکن و پذیرفتنی نیست.

مشارکت نویسندگان

تحقیق و نگارش مقاله، توسط خانم زینب دانائی فر با راهنمایی دکتر بمانعلی دهقان منگابادی (نویسنده مسئول) و پیشنهادات محتوایی و نظرات جانبی توسط دکتر محمد علی حیدری مزرعه آخوند و دکتر حسین ابویی به عنوان اساتید مشاور صورت گرفت.

تشکر و قدردانی

مقاله ارسالی مستخرج از رساله دکتری است. تشکر و قدردانی از مساعدت‌های بی دریغ استاد راهنمای بزرگوارم جناب آقای دکتر بمانعلی دهقان و اساتید محترم مشاور جناب دکتر محمد علی حیدری مزرعه آخوند و جناب دکتر حسین ابویی که در مسیر نگارش این مقاله بنده را همیاری نمودند نیز از مجموعه کارکنان و سردبیر دو فصلنامه پژوهش‌های هستی‌شناختی جناب آقای دکتر عین الله خادمی، جناب آقای دکتر عبدالله صلواتی و خانم دکتر فاطمه کوکرم نهایت قدردانی دارم.

تعارض منافع

هیچ‌گونه تعارض منافع توسط نویسندگان بیان نشده است.

منابع و مآخذ

- Alphonse' M. *mysterious text and history*, Bija' 2014. Persian.
- Arkon' M. *Islam Yesterday and Today (A New Perspective on the Quran)*, Dr Gholam Abbas Tavasoli. Tehran: Islamic Culture Publishing Office' 1991.persian.
- _____ *Islam and Political Ethics*, translated by Hashem Saleh. Beirut: Daranma Al-Qaumi' 1990. Persian.
- _____ *Islam-Yesterday-Tomorrow*, translated by Mohammad Ali Akhavan. Tehran: Samar Publishing Center' 1991. Persian.
- _____ *Al-Fikr al-Islami*, Criticism and Ijtihad, translated and annotated by Hashem Saleh. Beirut: Dar al-Saqi, fourth edition' 2007. Persian.
- _____ *Critique of Islamic Reason*, translated by Mohammad Mehdi Khalaji. Tehran:Idea first edition' 2000. Persian.
- _____ *The Quran from the interpretation of the inherited to the analysis of religious speech*, translated by Hashem Saleh .Beirut :Darat-Tali'ah' 2001. Persian.
- _____ *Issues in Criticism of the Religious Mind*, translated and annotated by Hashim Saleh .Beirut :Dar al-Tali'ah' 2004. Persian.
- _____ *How to Read the Quran*, translated by Gholam Abbas Motavasoli' 1983. Persian.
- _____ *Restoring credibility to religious thought*, translated by Mohammad Javaher Kalam. Tehran: Negah Moasar first edition' 2009. Persian.
- _____ *Islamic knowledge*, translated by Abdul Qadir Savari. Tehran: Nasl Aftab second edition' 2016. Persian.
- _____ *Al-Fikr al-Islami Qara'e al-Ilmiyah*, translated by Hashim Saleh. Beirut:Al-Marqez al-Thaqafi al-Arabi' 1996. Persian.
- _____ *History of Arab Islamic Thought*, translated by Hashem Saleh. Beirut: National Development Center' 1998. Persian.
- _____ *Readings in the Quran*, translated by Hashem Saleh. Beirut: Dar Al-Saqi' 2017. Persian.
- _____ *Rethinking Islam*, translated by Ahmad Mousaghi. Tehran: Rozaneh. first edition' 2021. Persian.
- Akbarzadeh, H. *A Study and Criticism of the Historical Approach to the Islamic Tradition in the Opinions of Muhammad Arkoun*, Qom: Hekmat al-Islami' 2017. Persian.
- _____ *Deconstructing Islamic Rationality in the Views of Muhammad Abed al-Jabri and Muhammad Arkoun*, Qom: Taha' 2019. Persian.

- Ian, B. *Science and Religion*, translated by Baha al-Din Khoramshahi. Tehran: University Publishing Center 5th edition, 2006. Persian.
- Iban Hanbal, A. *Al-Musnad*, Cairo. Dar al-Hadith, 1995. Arabic.
- Iyazi, M. *Fundamentals and Methods of Interpretation*, Tehran: Rahnamoon Publications, 2007. Persian.
- Ibn Tawus, A. *Iqbal al-Amal*, Tehran: Dar al-Kitabah al-Islamiyya, 1988. Persian.
- Bukhari, M. *Sahih al-Bukhari*, Beirut: Dar al-Marfa, bi-ta. Arabic.
- BartD, A. *The Text of the New Testament in Modern Research*, translated by Hossein Tofghi. Tehran: Religions and Sects Publications. first edition, 2023. Persian.
- Parcham, A. *A Comparative Study of the Issues of Revelation and Prophethood from the Perspective of the Quran and the Two Testaments*. Kankash: first edition, 2004. Persian.
- Tony Lan, P. *History of Christian Thought*, translated by Robert Asserian, Bija: fifth edition, 2014. Persian.
- Tiwari, K. *Comparative Theology*, translated by Seyyed Abutaleb Fanaei and Mohammad Ebrahimi. Tehran: Mohsen Publications first edition, 1999. Persian.
- John, H. *Philosophy of Religion*, translated by Behzad Saleki. Tehran: Al-Mahdi International Publications, bi-ta. Persian.
- Jeffrey, A. *Some Notes on the History of the Quran*, translated by Ali Sharifi. Tehran: Sharq Publishing, 1937. Persian.
- John, E. *Archaeology of the Holy Bible*, translated by Sohail Azari. Noor Jahan: first edition, 1956. Persian.
- Hassan Zadeh Amoli, H. *The Quran Has Never Been Distorted*, translated by Fasl al-Khattab fi Adam Tharif Kitab Rab al-Arbab, translated by Abdol Ali Mohammadi Shahroudi. Qom: third edition, 1997. Persian.
- Heli, M. *Kanz al-Irfan*, Tehran: Majma' al-Jahani al-Qarada. first edition, 1998. Persian.
- Hakim Neishaburi, A. *al-Mustadrak Ali al-Sahihien*, research by Yusuf Abdurrahman al-Marashli. Beirut: Dar al-Marafa, 2000. Persian.
- Khalji, M. *Opinions and Thoughts of Mohammad Arkoun*, Tehran: Center for Intercultural-International Studies, 1998. Persian.
- Khatib Baghdadi, A. *Taqiyid al-Ilm*, Beirut: Ihya' al-Sunnah al-Nabawiyah, first edition, bi-ta. Persian.
- Khosropanah, A. *Kalam al-Jadid*, Qom: Qom Seminary Studies Center, 2002. Persian.

- Ramiar, M. *Tarikh al-Quran*, Tehran: Andisheh Publishing Joint Stock Company, 1987. Persian.
- Zamakhshari, A. *Al-Kashf an Haqqat Ghwamad al-Tanzil*, Beirut :Dar al-Kitab al-Arabi, 1987. Arabic.
- Zarkashi, B. *Al-Burhan fi Ulum al-Quran*, Beirut: Dar al-Jil, bi-ta. Arabic.
- Suyuti, J. *Al-Itqan fi Ulum al-Quran*, Qom:Arzi Publications, 1991. Arabic.
- Tabatabai, M. *Al-Mizan fi Tafsir al-Quran*, Beirut:Al-Alamy Publications Institute, first edition, ۱۹۷۳. Arabic.
- Tusi, A. *Amali*, Qom :Hadi Thoughts, 2015. Arabic.
- Tayeb, A. *Atib al-Bayan fi Tafsir al-Quran*, Tehran:Islam Publications, 1999. Arabic.
- Tabari, M. *Tafsir Jame' al-Bayan, Al-Ahkam al-Quran*. first edition. Tehran: Nasser Khosrow Publications, 1985.
- Arab Salehi, M. *History of Negri and Religion*, Tehran: Islamic Culture and Thought Research Institute Publishing Organization. First Edition, 1994. Persian.
- Qurtubi, M. *Tafsir Jame' al-Bayan Ahkam al-Quran first edition*, Tehran : Nasser Khosrow Publications, 1985. Arabic.
- Kulaini, M. *Al-Kafi*, Tehran :Dar al-Kutb al-Islamiyya, fourth edition, 1987. Arabic.
- Carpenter. H. *Jesus*, translated by Hassan Kamshad. Tehran:Tarh al-Naw first edition, 1996. Persian.
- Coleman, O. *Christ and the Times*, 1951. Persian.
- Geisler, N. *General Introduction to the Holy Bible*, Moody Publications, 1986. Persian.
- Ma'raft, M. *Quranic Sciences*, Qom: Tamhid Cultural Institute Publications, 12th edition, 2012. Persian.
- Makarem Shirazi, N. *Tafsir al-Namno*, Tehran: Dar al-Kutb al-Islamiyya, 1995. Persian.
- Michel al-Yasoui, T. *Introduction to the Messianic Faith*, Beirut :Dar al-Mashreq, 1986. Arabic.
- Maurice, B. *A Comparison between the Torah, the Gospel. the Quran and Science*. translated by Zabihullah Dabir. Islamic Culture Publishing, second edition, 1985. Persian.
- Mustafa, a. Analytical Readings in the Thoughts of Muhammad Arkoun*, translated by Majid Minhaji. Tehran: Negah al-Maaser Publishing, first edition, 2021. Persian.

Nouri, H. *Chapter on the Discourse on the Non-Distortion of the Book of the Lord of Lords*, translated by the Commentaries of Allama Sha'rani, 'Qom', 2007. Arabic.

Harnack, A. *The Origin of the New Testament*, translated by Hamed Fayyazi. Tehran: Religions and Denominations. first edition, 1925. Persian.

Articles

Ashnani-Mohammadi, A et al. *Critical analysis of the views of commentators and scholars of Quranic sciences on attributing spiritual distortion to the Holy Quran*, Quranic teachings. Razavi University of Islamic Sciences. Textbook on the incorruptibility of the Quran, 2020(32). Persian.

Arkon, M. *Critical Dialogue between Mohammad Reza Wasfi and Mohammad Arkon*. Monthly Book of the Book of Religion, 1987. (15). Persian.

_____ *How to Read the Quran Article?*, Translated by Hamed Foladvand. Hamshahri Khednameh, 2007. 21. Persian.

Rezaei Adrian, E. *Criticism of Mohammad Arkoun's View on the Language of the Quran*. Quranic Studies of Orientalists. Fall and Winter, 2016. 21. Persian.

Zakizadeh Renani, A. Batoul Sadat. *Criticism of Mohammad Arkoun's Literary Approach in Interpreting the Quran*. Quranic Studies of Orientalists, 2019. 24. Persian.

Goli, J. *Study of Nasr Hamed Abu Zayd's View on the Nature of Quranic Revelation*. Summer, 2011. 2. Persian.

Nateghi, Gh. *Study of Orientalists' View on Mythologizing the Historical Propositions of the Quran*. Quranic Research Foundation. Seminary and University, 2008. 2. Persian.

یادداشت‌ها

¹ Daniel Russ

² Oscar Coleman

³ Alphonse Mingana

⁴ Adolf von Harnack

⁵ Rudolf Bultmann

⁶ John Hick

⁷ Thomas Michel

⁸ William Lane Craig and Norman Geisler

معرفی نویسندگان

زینب دانائی فر متولد ۱۳۷۵/۳/۱ دانشجوی دکتری رشته تفسیر تطبیقی دانشگاه یزد است. وی دانش‌آموخته دانشگاه علوم و معارف تهران در مقاطع کارشناسی و کارشناسی ارشد است، از اعضای استعدادهای درخشان و دانشجویان برتر علمی بوده و با چندین مقاله در حوزه علوم قرآنی، اکنون به تدریس در دانشگاه اشتغال دارد.

Danaeifar, Z. PhD student in the Department of Quran and Hadith Sciences, Yazd University. z.danayifar@gmail.com

بمانعلی دهقان منگابادی دانشیار و عضو هیئت علمی گروه علوم قرآنی دانشگاه یزد، دارای دکتری تخصصی علوم قرآن و حدیث از دانشگاه تهران و عضو هیئت علمی گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه یزد است و با عضویت در هیئت تحریریه دو فصلنامه‌های کتاب قیم و حدیث پژوهی، تاکنون ۲۲ مقاله کنفرانسی و ۳۵ مقاله علمی در نشریات داخلی و بین‌المللی منتشر کرده است.

Dehghan Mongabadi, B. Associate Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Yazd University (Corresponding Author). badehghan@yazd.ac.ir

محمدعلی حیدری مزرعه آخوند دانشیار و رئیس دانشکده الهیات دانشگاه یزد، دارای دکتری تخصصی علوم قرآن و حدیث از دانشگاه تهران و عضو هیئت علمی گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه یزد است. وی با انتشار مقالاتی در حوزه الهیات، راهنمای بیش از ۶۰ رساله و پایان‌نامه قرآنی بوده است. تاکنون ۴۰ مقاله علمی پژوهشی در نشریات داخلی و بین‌المللی منتشر کرده است.

Heydari Mazrea Akhund, M. Associate Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Yazd University. heydari@yazd.ac.ir

حسین ابویی دانشیار و عضو هیئت علمی گروه معارف دانشگاه یزد، دارای دکتری فقه و مبانی حقوق اسلامی از دانشگاه تهران است. وی عضو هیات علمی گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی دانشگاه یزد است و مقالات متعددی در زمینه فقه و حقوق اسلامی به رشته تحریر درآورده است.

Abouei, H. Associate Professor, Department of Jurisprudence and Islamic Law, Yazd University. habuey@yazd.ac.ir

How to cite this paper:

Zeinab Danaeifar & Bemanali Dehghan MOngabadi & Mohammad Ali Heydari Mazrea Akhund & Hossein Abouei (2025), The Epistemology of Muhammad Arkoun's Interpretive Thoughts and His Influence from Christian Orientalists. *Journal of Ontological Researches*, 15 (28), 235-267. Persian.

DOI: [10.22061/orj.2025.12285.900](https://doi.org/10.22061/orj.2025.12285.900)

Copyrights for this article are retained by the author(s) with publishing rights granted to SRU Press. The content of this article is subject to the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC-BY-NC 4.0) License. For more information, please visit <https://www.creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/legalcode>.